

MACIEJ MIKUŁA
(Uniwersytet Jagielloński)

Beneficjenci indywidualnych zwolnień podatkowych w małopolskich miastach królewskich w dobie jagiellońskiej

The beneficiaries of individual tax exemptions as detectable in the royal towns
of Polonia Minora of the Jagiellonian era

Abstract

While exercising the state power, the Jagiellons instrumentally exploited the privileges granted to social groups or individuals. The privileges created a new legal state different from that secured by the Polish *ius commune*. The beneficiaries of the privileges were not only the royal and private towns but also the specific individuals. The latter were frequently the nobles or clergy as well as ecclesiastical institutions. In the towns the liberty-introducing privileges, issued for the possessors of landplots in the town, were detrimental not only to the royal but also to the municipal treasury. In addition these privileges were frequently bound with the court exemption. This meant that the dispute referring to the piece of land was subject to the competence of nobiliary or ecclesiastical courts. From the 15th century on, the royal towns used to obtain the assurance of the King who promised that he would refrain from issuing tax liberties for the benefit of individuals. But since the king exercised the power of issuing *leges speciales* he was not bound by promises he made. The policy pursued by the Jagiellons vis-a-vis the towns was the resultant of the policy that the kings pursued at home. This policy required efforts designed to construe and maintain political groupings. The royal towns, as a part of royal demesne, were the assets which were expected not so much to bring a pure income to the treasury but were instrumentally exploited for the governing of the country. They were considered to be the tool suitable for rewarding the loyal individuals. The issuing of tax exemption was therefore one of the instruments facilitating the government business. This instrument was obviously of smaller potency than *ius distributiva*, pledging royal demesne, headships of villages as well as legacies on salt mines and customs. Nevertheless, this was the instrument worth noting. It was something what was not ignored either by chancellors or castellans.

Key words: privilege, taxes, Jagiellons, municipal law, libertation, sources edition, royal documents

Słowa kluczowe: przywilej, podatki, Jagiellonowie, prawo miejskie, libertacja, edycja źródeł, dokumenty królewskie

1. Wprowadzenie

Privilegium est lex specialis – pisał w swoim podręczniku *Summa legum levis, brevis et utilis* Mistrz Rajmund, nawiązując tym samym do *Etymologii* Izydora z Sewilli¹. Cechą przywileju było ustanowienie szczególnego stanu prawnego, który prowadził do wykluczenia stosowania prawa powszechnego w stosunku do określonych podmiotów. Obok tego wykluczenia wprowadzane były dla owych podmiotów dalsze nowe, odmienne regulacje, pogłębiające rozdzwięk między sytuacją prawną osób pozostających pod rządami przywileju a podmiotami podlegającymi wyłącznie prawu pospolitemu.

Niewątpliwie do przywilejów należały libertacje od podatków miejskich. Katalog beneficjentów libertacji w dawnej Polsce był bardzo szeroki, należały do niego zarówno grupy społeczne, jak i indywidualne osoby. Zazwyczaj ogólne zwolnienia mieszczan były podyktowane koniecznością ulgi podatkowej w obliczu klęski żywiołowej. Zwolnienia te miały więc charakter czasowy i ich długość była uzależniona od wielu czynników, w tym także od typu podatku, od którego następowała libertacja².

Warto bliżej zastanowić się nad libertacjami podatkowymi dla osób indywidualnych z tytułu posiadania nieruchomości w mieście. Przede wszystkim należy odpowiedzieć na pytania, kim najczęściej byli ci beneficjenci oraz jaki cel miały w tych przypadkach libertacje podatkowe. Dodatkowym problemem jest to, że niejednokrotnie zwolnienie z podatków wiązało się z całkowitym wyjęciem nieruchomości spod jurysdykcji miejskiej. Na koniec warto przyrzeć się również stosunkowi mieszczan do tych libertacji oraz podejmowanym przez nich sposobami zapobieżenia temu zjawisku.

Poniższe rozważania opieram na libertacjach dla posiadaczy działek w miastach królewskich dawnych województw krakowskiego, sandomierskiego i lubelskiego w dobie jagiellońskiej³.

¹ A. Gál, *Die Summa Legum brevis, levis et utilis des sogenannten Doctor Raymundus von Wiener-Neustadt*, Weimar 1926, I.15, s. 141.

² Problematyce tej jest poświęcony inny artykuł mojego autorstwa: *Zwolnienia podatkowe miast w dobie jagiellońskiej: favor regis czy niezbędny mechanizm pomocowy?* (w druku).

³ W tekście używam następujących skrótów: AGAD, perg. – dokument pergaminowy w Archiwum Głównym Akt Dawnych; AGZ – *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie wskutek fundacji śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego*, t. 3, 6, 9, wyd. O. Pietruski, X. Liske, Lwów 1872–1883; AKP 9, materiały robocizna – *Materiały do dziejów robocizny w Polsce w XVI wieku* [w:] AKP, t. 9, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1913; APKr. dok.dep. – dokument depozytowy w Archiwum Państwowym w Krakowie; ASK – Archiwum Skarbu Koronnego w AGAD; Dok.Rad. – *Dokumenty miasta Radomia z lat 1444–1611*, oprac. B. Wyrozumska, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1984, t. 21, z. 4 [wyd. 1987], s. 16–74; KDKM – *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa*, t. I, cz. 1, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1879; KDM 5 – *Materiały do Kodeksu dyplomatycznego Małopolski*, t. V, depozyt w Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Małopolski w Średniowieczu; KDP – *Codex diplomaticus Poloniae*, t. I, ed. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, A.Z. Helcel, Varsaviae 1847; t. II/1–2, ed. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, Varsaviae 1848–1852; t. III, ed. J. Bartoszewicz, Varsaviae 1858; Kutrzeba, *Myślenice* – J.W. Kutrzeba, *Myślenice. Notatki do historii miasta Myślenic*, Kraków 1900; KWiel. – *Codex diplomaticus Wieliciensis. Kodeks dyplomatyczny wielicki*, wyd. A. Rudyński, Lwów 1872; Lust. 1789 t. I – *Lustracja Województwa Sandomierskiego, 1789*, cz. 1, wyd. H. Madurowicz-Urbańska, Warszawa–Kraków 1965; MBiecz – *Materiały do historii miasta Biecza (1361–1632)*, oprac. F. Bujak, Kraków 1914; MK – *Metryka Koronna* w AGAD; MŁublin – *Materiały do historii miasta Lublina 1317–1792*, oprac. J. Riabinin, [Lublin] 1938; MRPS – *Ma-*

2. Beneficjenci

W zgromadzonych źródłach z okresu do czasu objęcia rządów przez Zygmunta Starego odnotowano zaledwie kilka zwolnień. Jest to zbyt mało, by wyciągać z tej ilości jakiegokolwiek wnioski. W szczególności nie można z braku takich wpisów do Metryki Koronnej wnosić, że libertacje indywidualne należały do rzadkości, ponieważ charakter wpisów w Metryce ulegał ciągłym zmianom. Do 1506 roku wśród beneficjentów znaleźli się posiadacze nieruchomości kościelnych: pleban lubelski (1428), duchowny – posiadacz domu w Wiślicy (1458)⁴, siostry tercjarki św. Franciszka zwolnione od zapłaty podatków z tytułu posiadania domu położonego poza murami Radomia⁵, także konkretni duchowni, jak Jan Długosz zwolniony od płacenia szosu od domu i działki w Wiślicy (1467). Oprócz duchownych beneficjentami były także osoby z najbliższego otoczenia króla i królowej. W 1474 roku dom w Nowym Mieście Korczynie, leżący nad Wisłą i należący niegdyś do Hinczy z Rogowa, król darował dworzaniowi królowej Piotrowi Szypowi⁶. Zgodnie z dokumentem dom ten zwolniony był ze wszystkich świadczeń miejskich. Analogicznie prawo posiadania domu w Pilźnie, od którego nie było obowiązku odprowadzania czynszów i podatków królewskich, uzyskał masztalerz królewski Andrzej Golanowski (1502)⁷. Nieco odmienny charakter miał przywilej wydany przez Aleksandra dla lekarza Hiszpana Izaaka w 1504 roku. Ów lekarz uzyskał prawo nabycia lub wynajmu domu w jakimkolwiek mieście, budynek ten został zwolniony ze wszystkich świadczeń oraz jurysdykcji urzędników królestwa, a więc poddany bezpośredniej jurysdykcji królewskiej⁸.

Nieco obszerniejszy materiał źródłowy pochodzi z czasów panowania Zygmunta I, mimo to obserwacje pozostają analogiczne jak we wcześniejszym okresie. W przypadku beneficjentów świeckich motywem przewodnim libertacji było docenienie zasług w służbie dla króla i państwa. Tak zostało to oddane w dokumentach dla Stanisława Mieleckiego, kasztelana zawichojskiego (darowizna domu w Sandomierzu), dla Wiktoryna z Sienna, kasztelana małogoskiego (kamienica na ulicy Opatowskiej w Sandomierzu), szlachcica Mikołaja Kamodziejskiego, żołnierza najemnego (zwolnienie z podatków domu w Radomiu), dla Piotra z Dąbrowicy, kasztelana bieckiego (wyłączenie spod jurysdykcji

tricularum Regni Poloniae Summaria, t. 1–4, 5 cz. 1, wyd. T. Wierzbowski, t. 5 cz. 2, wyd. J. Płoch, A. Rybarski, I. Sułkowska, Warszawa 1905–1961; PPSMK – *Prawa, przywileje i statuty miasta Krakowa*, t. I, z. 1, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1885; Prz.Poz. – *Przywileje miasta Poznania XIII–XVIII w.*, wyd. W. Maisel, do druku przyg. A. Gąsiorowski, Poznań 1994; Sygański – J. Sygański, *Historia Nowego Sącza od wystąpienia dynastii Wazów do pierwszego rozbioru Polski*, t. I, Lwów 1901; ZDM – *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. I–VI–VIII, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1962, 1964, 1969, 1970, 1974, 1975.

⁴ Lublin (ZDM 2, 398 z 9 VI 1428 – pełne zwolnienie ze świadczeń miejskich z gruntów położonych na terenie miasta); Wiślica (KDM 5, teczka E, 35 z 5 V 1458 – przeniesienie domu na prawo kościelne i zwolnienie ze wszystkich świadczeń dokonane przez wójta i ławników za zgodą królowej Zofii).

⁵ Wiślica (KDM 5, teczka A z 30 IX 1467); Radom (MRPS 3, 2175 z 23 V 1505).

⁶ MRPS 1, 1264 z 1474.

⁷ MRPS 3, 315 z 14 III 1502.

⁸ MRPS 3, 1827 z 8 XI 1504.

miejskiej spichlerza na przedmieściu Kazimierza nad Wisłą⁹. Zazwyczaj dokumenty nie podają precyzyjnie, o jakie zasługi chodzi. Inaczej było w przypadku Mikołaja Jaskiera, który został zwolniony z obowiązku płacenia szosu w ramach uznania za przetłumaczenie i wydanie ksiąg prawa magdeburskiego (zob. dokument nr 2 w aneksie).

Najliczniejszy materiał źródłowy pochodzi z czasów Zygmunta Augusta. Pozwala on na przybliżoną analizę statystyczną. Spośród 42 libertacji nieruchomości w podanych badaniach miastach, 14% dotyczyło instytucji kościelnych lub duchownych¹⁰. Największy odsetek stanowiły osoby pochodzenia szlacheckiego – 50%¹¹. Ciekawe jest natomiast, że aż 36% beneficjentów to mieszczenie lub służy pochodzenia plebejskiego¹². Niewielki odsetek libertacji „kościelnych” z pewnością da się tłumaczyć tym, że miały one charakter wieczysty, ewentualnie bezterminowy, a liczba nowych nieruchomości alienowanych *pia causa* była jednak ograniczona. Libertacje indywidualne

⁹ MK 30 k. 111v–112 z 26 XI 1515; MK 34 k. 41–41v z 25 II 1519; Dok.Rad. 26 z 25 V 1522; MK 51 k. 142v z 5 XI 1535.

¹⁰ Kazimierz – klasztor augustianów (Rep.K. GK Ins. 67 s. 1429 z 1551); Kraków – dom Bartłomieja Sabini archidiacona lubelskiego i doktora medycyny (Rep.K. GK Inc. 70 s. 353 z 1552); Kraków – Ligeza z Borka podczaszy i starosta tyszowski (MK 74 s. 391–392 z 13 X 1548); Kraków – wikariusze krak. (BCzart. perg. 1296 z 13 I 1561); Kraków – wikariusze krakowscy (BCzart. perg. 927, vol. VI/82 z 10 I 1564); Żarnowiec – Jakub Worek wikariusz (MK 84 k. 362v–363 z 8 XII 1553).

¹¹ Stradom (Kazimierz) – Albert Słankowski (MK 95 k. 185v–186 z 6 VI 1559); Kazimierz – Jakub Odoliński i żona Jadwiga (MK 82, k. 176–176v z 11 IV 1552); Kraków – Andrzej Gnojeński starosta korczyński (MRPS 5, 3438 z 19 VIII 1566); Kraków – Bartłomiej Sobański (Rep.K. GK Ins. 89 s. 779–780, 990 z 1565); Kraków – Walenty Dembiński kanclerz (Rep.K. ZK 46 s. 388–390 z 1570); Lublin – Andrzej z Tęczyna wojewoda lubelski (MRPS 5, 5550 z 15 III 1552); Lublin – dom na przedmieściu, Jan [Jakub!] Ostrowski wojski lubelski (MRPS 5, 2156 z 25 VIII 1558); Lublin – Mikołaj Samborzecki stolnik lubelski (MK 87 k. 49–50 z 3 VII 1555), powtórnice (MK 87 k. 163v–165 z 17 XII 1555); Lublin – Paweł Chotecki pisarz ziemski (MRPS 5, 4158 z 1 V 1570); Lublin – przedmieście, Maciej Liatkowski (MK 89 k. 175–176 z 10 I 1557); Lublin – teren pod zamkiem, Stanisław Suchodolski podstarości lub. (MK 79 k. 504v–505 z 6 V 1551); Nowe Miasto Korczyn – Jan Dąbrowski pisarz grodzki [?] korczyński (MRPS 5, 3587 z 15 V 1567); Nowy Sącz – dom na przedmieściu, Adam Siemuszowski podstarości przemyski (MK 85 k. 342–343v z 29 V 1555); Olkusz – Jan Ocieski kanclerz (MK 91 k. 502v–503 z 23 XII 1558); Oświęcim – dom i ogród, Mikołaj Lubomirski, kasztelan czchowski (Rep.K. GK Ins. 71 s. 1479 z 1550); Oświęcim – grunt podmiejski, Jan Brodecki z Góry (Rep.K. Varia 83, s. 76 z 1564); Radom – poza murami, Urszula Nowomiejska (MK 82 k. 528–528v z 25 II 1553); Radom – Stanisław Potański (MK 80 k. 17v–18 z 1 VI 1551); Stężyca – Jan Brzeski z Brześcia (MK 80 k. 99v–100v z 18 I 1552); Stężyca – ogrody na przedmieściu, Piotr z Dąbrowicy (MRPS 5, 4690 z 8 I 1549); Wiślica – Stanisław Ligeza z Bobrka (MK 87 k. 202–202v z 21 I 1556).

¹² Biecz – Marcin Kromer i jego bracia (MBiecz, 294 z 14 VIII 1563); Kazimierz – Jan Przytuła woźnica królewski (MK 74 k. 249–249v z 8 VI 1548); Kleparz – Jakub Zalewski mieszczanin kleparski (MRPS 5, 4060 z 30 VII 1569); Kraków – Elżbieta wdowa po doktorze medycyny Janie (Rep.K. GK Ins. 72, s. 1011 z 1549); Kraków – Jan Hector z Wad ławnik (MK 95 k. 186–186v z 9 VI 1559); Kraków – Kasper kucharz królewski (Rep.K. GK Inc. 71, s. 1553); Kraków – Katarzyna wdowa po Marku Evuesłu Włochu (MK 86 k. 363v–364 z 2 VII 1554); Kraków – Maciej Wiewiórka szewc królewski (MK 85 k. 74–74v z 24 II 1555); Kraków – Piotr Walaszek mieszczanin krakowski sługa królewski, oprócz czopowego (MK 79 k. 93–93v z 26 IX 1550); Kraków – Stanisław Cieszowski złotnik (Rep.K. GK Ins. 91 s. 406 z 1566); Kraków – Stanisław Gutterer mieszczanin i kupiec krakowski (MK 80 k. 4v–5v z 21 V 1551); Pilzno – Kasper Troczyński stajenny króla (MK 86 k. 408–409v z 1 IX 1554); Przyrów – Piotr Staniek mieszczanin na 6 lat z powodu pożaru (MK 83 k. 43–43v z 8 III 1553); Sandomierz – Stanisław Bartolan doktor medycyny, mieszczanin (MRPS 5, 4099 z 31 VIII 1569); Żarnowiec – Jan Baran sługa Andrzeja Gnojeńskiego starosta korczyński i burgrabia krakowski (MRPS 5, 1816 z 13 XI 1556).

bywały natomiast często dożywotnie¹³, incydentalnie na czas ściśle określony, na przykład w związku z pożarem¹⁴.

Warto podsumować, kim byli beneficjenci libertacji z okresu panowania Zygmunta Augusta, w szczególności jakimi sposobami uzyskiwali oni dostęp do króla w celu otrzymania zwolnienia. W przypadku szlachciców czterech z nich pełniło wysokie stanowiska państwowe, co nie wymaga bliższego komentarza. Libertacja była dla nich dopełnieniem katalogu zwolnień od świadczeń na cele państwowe. Siedmiu pełniło funkcję starosty, podstarościego lub mniej ważnych urzędów ziemskich czy grodzkich (pisarze, wojski, stolnik). Można domniemywać, że w przypadku zwolnień w obrębie Lublina ich dostęp do króla mógł się odbywać za pośrednictwem rodziny Tęczyńskich, którzy w połowie XVI wieku zajmowali stanowiska starostów oraz wojewodów lubelskich¹⁵. W pozostałych przypadkach beneficjenci nie pełnili żadnych funkcji urzędowych. Można przypuszczać, że szlachta nieurzędowa oraz drobniejsi urzędnicy szukali poparcia w możniejszych przedstawicielach *nobiles* lub bezpośrednio u sekretarzy królewskich zatrudnionych w kancelarii koronnej¹⁶. Warto odnotować następujący fakt. W roku 1566 zwolnienie od podatków z tytułu posiadania kamienicy w Krakowie uzyskał starosta korczyński Andrzej Gnojeński¹⁷. Ciekawe że dziesięć lat wcześniej udało się mu uzyskać zwolnienie od podatków miejskich w Żarnowie dla swego sługi Jana Barana¹⁸. Zapewnienie zwolnienia z podatków w przypadku sług mogło stanowić formę dodatkowej nagrody albo nawet ekwiwalent wynagrodzenia. Zygmunt II August zwolnił od płatności swego kucharza, woźnicę, szewca, stajennego oraz sługę o bliżej nieokreślonych zajęciach¹⁹. Przywileje te przywodzą na myśl dokumenty zastawne wydawane przez Władysława Jagiełłę w celu wynagrodzenia swoich najbliższych sług i dworzan (*familiares*)²⁰.

¹³ Zob. Kraków – Stanisław Guterer mieszczanin i kupiec krak. (MK 80 k. 4v–5v z 21 V 1551). Zob. także zwolnienie dożywotnie od wszelkich świadczeń niezwiązane z posiadaniem działki miejskiej, również libertację od cel, dla hafciarza królewskiego, mieszczanina (*famosus*) Sebalda Linka (MK 87 k. 431–432 z 1 VIII 1556).

¹⁴ Zob. Przysów – Piotr Staniek mieszczanin na 6 lat z powodu pożaru (MK 83 k. 43–43v z 8 III 1553).

¹⁵ Tęczyńscy piastowali starostwo lubelskie nieprzerwalnie w latach 1530–1593 (*Urzędnicy województwa lubelskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. W. Kłaczewski i W. Urban, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1991, s. 51, nr 312–315); wojewodą lubelskim w latach 1545–1561 był Andrzej Tęczyński (*Urzędnicy województwa lubelskiego...*, s. 57, nr 368).

¹⁶ Zob. A. Wyczański, *Między kulturą a polityką. Sekretarze Zygmunta Starego 1506–1548*, Warszawa 1990; W. Chorążyczewski, *Przemiany organizacyjne polskiej kancelarii królewskiej u progu czasów nowożytnych*, Toruń 2007, s. 115–135.

¹⁷ Zob. A. Wyczański, *Studia nad gospodarką starostwa korczyńskiego 1500–1660*, Warszawa 1964; Kraków – Andrzej Gnojeński starosta korczyński (MRPS 5, 3438 z 19 VIII 1566).

¹⁸ Żarnowiec – Jan Baran sługa Andrzeja Gnojeńskiego starosta korczyński i burgrabia krakowski (MRPS 5, 1816 z 13 XI 1556).

¹⁹ Kazimierz – Jan Przytuła woźnica królewski (MK 74 s. 249–250 z 8 VI 1548); Kraków – Kasper kucharz królewski (Rep.K. GK Inc. 71 s. 287); Kraków – Piotr Walaszek mieszczanin krakowski sługa królewski, oprócz czopowego (MK 79 k. 93–93v z 26 IX 1550); Kraków – Maciej Wiewiórka szewc królewski (MK 85 k. 74–74v z 24 II 1555).

²⁰ Por. M. Miłucha, *Uzasadnienie zastawu dóbr królewskich w świetle narracji dokumentów Jadwigi i Władysława Jagiełły* [w:] *Sprawiedliwość. Tradycja i współczesność*, red. P.F. Nowakowski, J. Smółcha, W. Szyborski, Kraków 2006, s. 37–51.

Zwraca uwagę to, że niektóre nieruchomości były położone poza murami miasta, mimo to w sposób wyraźny zwalniano ich posiadacza od zapłaty podatków pobieranych od właścicieli działek miejskich. Świadczy to o rozciąganiu w niektórych *civitates* jurysdykcji miejskiej na tereny przyległe²¹. Przykładowo w obrębie jurysdykcji miejskiej pozostawali przedmieszczanie Poznania i Lublina²², poza nią natomiast przedmieszczanie Jasła, Pilzna i Lwowa²³.

3. Sprzeciw mieszczan wobec libertacji indywidualnych

Zwolnienia obywateli od podatków (z wyjątkiem klęsk żywiołowych) nie były chętnie tolerowane przez społeczność miasta. Wyjątkami, i to nie zawsze w pełni akceptowanymi, były libertacje od świadczeń dla rajców jako forma wynagrodzenia za ich pracę²⁴, a także zwolnienie z podatków miejskich za zgodą *communitas* przez wzgląd na szczególne zasługi beneficjenta uczynione dla miasta²⁵ lub w innych incydentalnych sprawach²⁶. Opór mieszczan wobec uprzywilejowania niektórych z nich wynikał nie tylko z poczucia sprawiedliwości i równości obywateli wobec prawa, dochodziły ponadto sprawy typowo fiskalne. Król mógł zwolnić zarówno ze świadczeń na rzecz skarbu królewskiego, jak i ze świadczeń wewnątrzmijskich. W obu przypadkach społeczność miejska mogła zostać poszkodowana. W tym pierwszym pobór podatków nie był przeprowadzany ściśle z zaleceniami uniwersałów poborowych, lecz płacono pewien zwyczajowy ryczałt²⁷. O tym, że w taki właśnie sposób podatki były często odprowadzane, świadczy to, że w rejestrach poborowych przez wiele lat utrzymywały się takie same stawki poboru szosu, mimo że następowały zmiany demograficzne i urbanizacyjne. Wykluczenie poboru podatku przez jednego z zobowiązanych może nie od razu powodowało realne większe obciążenie pozostałych zobowiązanych, ale stanowiło niebezpieczny precedens. Naturalnie także utrata wpływu środków do kasy miejskiej nie była dobrze widziana, zwłaszcza w społecznościach małych i średnich miast, które dominowały na mapie XV- i XVI-wiecznej Polski.

Dla mieszczan podstawowym problemem były jednak libertacje uzyskiwane przez duchownych oraz szlachtę, którzy nabywali nieruchomości w miastach. Zwolnienia po-

²¹ Jednym z powodów było z pewnością dążenie do powstrzymania podmiejskich „partaczy” w rozszereżeniach do uprawnień cechowych.

²² Prz.Poz. 77 z 16 IV 1496; Prz.Poz. 139 z 14 VI 1555; MLublin 222 z 20 IX 1558.

²³ Jasło – czasowe zwolnienie od świadczeń obejmowało mieszczan i przedmieszczan (KDM 5, teczka N, 185 z 2 IV 1474); Pilzno (AKP 9, materiały robocizna, 17 z 26 IX 1521).

²⁴ Bochnia (MK 57 k. 244v–245 z 9 IV 1540 – potwierdzenie wcześniejszego prawa).

²⁵ W Bieczu zwolnienie ze świadczeń miejskich z tytułu domu zostało nadane plebanowi w Binarowej Marcinowi Beierowi jako wyraz uznania jego ojca Jerzego Beiera (MBiecz, 159 z 4 XII 1523).

²⁶ W latach 30. XVI w. Wiślica prowadziła zatarg z wójtem dziedzicznym o wykup wójtostwa. Ostatecznie wójt Mikołaj Kulhan zgodził się na wykup. Jednym ze składowych wynagrodzenia było dożywotnie uwolnienie jego domu od podatków królewskich i miejskich: *ab omni contributione tam regali quam ciuili* (MK 51 k. 254v z 29 V 1535).

²⁷ Ryczałtowe ustalenie wysokości podatku nastąpiło m.in. w Krzepicach (MK 42 k. 236 z 16 IV 1527) i Parczowie (MK 54 k. 301v z 26 I 1538).

datkowe, nabywanie nieruchomości miejskich, zakup lub dzierżawa przedsiębiorstw, takich jak młyny zbożowe i słodowe, folusze, tartaki, łąźnie, bielnie i inne podobne zakłady, było wyrazem przejmowania przez nie-obywateli majątku miejskiego i użytkowania na terenie fizycznie ograniczonym murami, a więc z góry zdefiniowanym, lepszych warunków niż osoby posiadające prawa miejskie. Niebezpieczeństwo wejścia obcego kapitału do miasta było dostrzegane przez mieszczan znacznie wcześniej niż akcja szlachty na sejmie radomskim w 1496 roku, kiedy ze względów oficjalnie militarnych, a w rzeczywistości prestiżowych, pierwszy raz wprowadzono zakaz posiadania przez mieszczan dóbr ziemskich. Połączenie libertacji z wyjęciem nieruchomości spod jurysdykcji miejskiej, a takie przypadki dominują w zgromadzonych źródłach, były dla miasta szczególnie uciążliwe. Do braku partycypacji w daninach publicznych dochodziła utrata kontroli rady miejskiej nad działką. Były nikle szanse, by dobra wyjęte spod ogólnych zasad miejskiej własności sądowej na powrót zostały nią objęte. Tak mogło się zdarzyć, gdy gwarancje uzyskiwano tylko dożywotnio, ale także wtedy, jak świadczą cytowane wyżej przykłady, kolejny posiadacz również zwykle uzyskiwał libertację. Do rzadkości należały gwarancje wieczyste, ale nawet libertacje bezterminowe rzeczywiście obowiązywały stale.

Ograniczenia nakładane na osoby nieposiadające obywatelstwa miejskiego mogły przybierać dwie formy. Mniej drastyczną formą były zobowiązania nakładane na nabywcę, że będzie świadczył podatki miejskie i nie będzie starał się o uzyskanie libertacji u króla pod sankcją unieważnienia transakcji²⁸. Druga forma polegała na zupełnym zakazie nabywania nieruchomości miejskich przez osoby pozbawione obywatelstwa²⁹. Miało to z góry zabezpieczyć przed negatywnymi skutkami fiskalnymi i ekonomicznymi. Mimo że niektóre miasta (choćby Lublin) otrzymały takie gwarancje, nieruchomości posiadali – wbrew owym ordynacjom, na podstawie przywilejów królewskich – nieobywatele. Czy można więc uznać, że przywileje libertacyjne były aktami wydawanymi sprzecznie z prawem? Z całą pewnością nie, co wynika z podstawowych zasad jagiellońskiego porządku prawnego.

Wielokrotnie analizowana w nauce idea ruchu egzekucji praw polegała na zniesieniu wyjątków od obowiązujących norm prawa pospolitego (polskiego *ius commune*). Owe wyjątki miały charakter *leges speciales*, były więc, zgodnie z definicją Mistrza Rajmunda, przywilejami. Adekwatny podział aktów prawnych wydawanych przez króla i sejm w okresie jagiellońskim powinien opierać się na kryterium funkcjonalnym, czytelnym dla ludzi tamtejszego okresu³⁰. Obejmuje on zatem: (1) akty

²⁸ Kalisz (KDW 9, 1375 z 22 IX 1434; KDW 10, 1519 z 21 VII 1440; KDW 10, 1666 z 15 VII 1444); Kraków (PPiSMK I.1, 160 z 28 X 1554); Nowy Sącz (Sygański, t. I, 55, s. 209); Poznań (KDW 5, 385 z 19 III 1424; Prz.Poz. 136 z 24 III 1555); Sandomierz (KDM 5, teczka R, 17 z 23 V 1491; KDM 5, teczka R, 7 reg. z 1491; Lust. 1789 t. I s. 11); Wiślica (MK 90 k. 91 z 14 I 1557).

²⁹ Lublin (KDM 5, teczka W, 23 z 12 VI 1453; MLublin, 36; MLublin, 146 z 1 IX 1535; MK 50, s. 364–366); Lwów (AGZ 5, 109 z 18 VII 1444); Myślenice (Kutrzeba, *Myślenice*); Parczew (MK 68 k. 98v–99 z 31 V 1544).

³⁰ Szczegółowe rozważania na temat systematyki aktów prawnych w okresie jagiellońskim przedstawiam w rozprawie doktorskiej *Prawodawstwo króla i sejmu dla małopolskich miast królewskich (1386–1572)*. *Studium z dziejów rządów prawa w Polsce* (wydruk dostępny w Katedrze Historii Prawa Polskiego UJ), a także w artykule *Typologia aktów prawnych dla miast w dobie jagiellońskiej. Przydatność funkcjonalnego podziału aktów prawnych do badań nad kierunkami polityki królewskiej* (w druku).

tworzące prawo, w zakresie (a) prawa pospolitego, (b) *leges speciales*; (2) akty urzeczywistniania prawa, które w dzisiejszym systemie prawnym utożsamiane są z aktami stosowania prawa; (3) akty gwarancyjne, wyodrębnione z aktów stosowania prawa, których celem było wprowadzenie w życie i zagwarantowanie przestrzegania aktów z pierwszej i drugiej kategorii. Akty należące do drugiej i trzeciej kategorii były wydawane przez króla lub urzędników lokalnych w granicach przysługujących im kompetencji. W najistotniejszej kategorii aktów tworzących prawo pospolite w dobie jagiellońskiej w coraz szerszym zakresie tworzone było przez sejm, przy czym niekiedy przez derogacje uprawnień króla, lecz także przez podejmowanie nowych pól regulacji. Kompetencja do wydawania *leges speciales* należała natomiast wyłącznie do króla. Ideą ruchu egzekucyjnego było więc pozbawienie monarchy kompetencji do przeciwstawiania się prawu pospolitemu przez wydawanie przywilejów.

Na gruncie miejskim normami prawa pospolitego (polskie *ius commune*) były przepisy uniwersałów poborowych, nakładające na posiadaczy działek miejskich obowiązki zapłaty szosu, przeznaczanego przede wszystkim na obronność. *Leges speciales* wyjmowały poszczególne kategorie osób spod tych regulacji. Ordynacja zakazująca nabywania nieruchomości miejskich nie-obywatelom rozwijała prawo wewnętrzne obowiązujące w mieście, nosiła więc walor *leges speciales*, a więc przywileju. Król-prawodawca, na mocy swojej kompetencji, mógł jednak wydawać dalsze *leges speciales*, inaczej statuujące sytuację konkretnych osób w obrębie miasta. Ordynacja musiała być bezwzględnie przestrzegana przez władze miejskie, przed którymi, zgodnie z zasadą terytorialności położenia nieruchomości, miały być przeprowadzane transakcje obrotu gruntami miejskimi. Król natomiast mógł zobowiązać się do niewydawania przywilejów indywidualnych godzących w ordynację o zakazie nabywania dóbr, zobowiązanie to mogło jednakże być przez niego w praktyce nieprzestrzegane – miało walor raczej polityczny niż prawny, co wynikało z rzeczywistej przewagi króla nad miastem. Praktyka królewska dotycząca Lublina wskazuje, że polityka miejska Jagiellonów, oscylująca między trzema celami: (1) miasto jako część domeny królewskiej stanowi źródło dochodu skarbu, (2) składniki majątkowe w mieście służą jako narzędzia do prowadzenia polityki personalnej, (3) zapewnienie pomyślności mieszkańcom, w przypadku libertacji indywidualnych była nakierowana na drugi cel z pominięciem dwu pozostałych.

4. Podsumowanie

Obostrzenia w nabywaniu nieruchomości przez osoby nieposiadające obywatelstwa miejskiego tylko częściowo odegrały swą rolę. Z perspektywy prawnej zakazy te mogły być skuteczne tylko wtedy, gdy król wykazywał dobrą wolę. Jeśli miały one formę niezatwierdzonych wilkierzy miejskich, choć obowiązujące, mogły zostać w każdej chwili przełamane aktem królewskim, który w istocie miał charakter *lex specialis*. Nawet jeśli król wydał ordynację zabraniającą nabywania nieruchomości w miastach osobom nieposiadającym obywatelstwa albo zobowiązującą ich do uiszczania świadczeń miejskich, zawsze mógł wydać przywilej jako *lex specialis* i przełamać tę regulację na rzecz konkretnej osoby lub instytucji kościelnej. Jagiellonowie ogólnie więc zgadzali się na

postulaty mieszczan w sprawie omawianego ograniczenia, nie wiązali sobie jednak rąk. Ich polityka wobec miast była wypadkową polityki wewnętrznej kraju wymagającej zabiegów i starań o budowę i utrzymanie stronnictw politycznych. Miasta królewskie, jako część domeny, były składnikiem majątkowym, który nie tyle miał przynosić czysty dochód dla skarbu, ile miał stanowić instrument rządzenia, a więc także wynagradzania. Udzielenie zwolnienia podatkowego należy więc wpisać do obszernego katalogu instrumentów prowadzenia polityki i zarządu krajem. Naturalnie był on znacznie mniejszego kalibru niż *ius distributiva*, zastawy królewszczyzn i wójtostw oraz zapisy na żupach solnych i cłach, ale z pewnością był godny dostrzeżenia, skoro nie gardzili nim kanclerze i kasztelanie.

ANEKS

W poniższym aneksie zawarto pięć dokumentów libertacyjnych, których kopie były wpisane do ksiąg Metryki Koronnej. Mają one charakter typowych w tym zakresie aktów prawnych, w ramach których z perspektywy prawnej należy wyróżnić dwie istotne części: dyspozycję przywileju oraz klauzulę wykonawczą (mandatową) dla urzędników (dokumenty nr 2–5). Za pomocą tej klauzuli król zobowiązywał podmioty odpowiedzialne za pobór świadczeń do zaprzestania tego w stosunku do beneficjenta. Edycja została opracowana na podstawie projektu instrukcji wydawniczej Adama Wolffa.

1

Król Zygmunt I Stary nadaje Stanisławowi z Mielca kasztelanowi zawichojskiemu, doceniając jego służby na rzecz króla i Rzeczypospolitej, dom w Sandomierzu, zwalniając go od świadczeń miejskich i na rzecz skarbu królewskiego.

Sandomierz, 26 listopada 1515 r.

Reg. Matricularium Regni Poloniae Summaria, pars IV, vol. 1, ed. T. Wierzbowski, nr 2616, Varsoviae 1910, s. 151.

Kop. MK 30, k. 111v–112.

[*k. 111v*] Donatio areae in civitate Sandomiriensi pro curia generoso Stanislao de Myelec³¹ castellano Zavichosthensi et exempcio illius ab onere et iure civili.

Sigismundus etc. Significamus etc. Quia habentes in prospectu fidelia servicia et merita generosi Stanislai Myelec³¹ castellani Zavichosthensis fidelis nostri dilecti, quibus nobis et reipublice regni nostri plurimum se reddidit commendatum, horum intuitu sibi et sue legitime posteritati aream seu spacium incipiendo a domo eiusdem Myelec³¹ hereditariam ex posteriori parte eiusdem domus in civitate nostra Sandomiriense iuxta viam que ducit ex civitate ipsa versus fluvium Vislam alias ex opposito ecclesie collegiatae Sancte Marie Sandomirie situm usque ad murum civitatis extractu ita talem sicut domus antiqua sita est cum turri ex opposito dicte aree in muris civitatis extracte de certa sciencia. Et speciali gracia regys nostris dandum et concedendum duximus damusque et concedimus presentibus imperpetuum quam quidem aream et turrin ab omni onere et custodiae et tributo civili et nostro eximimus et liberamus perpetuo dantes ei facultatem et potestatem in et super muro civitatis ac turrecclesie et praeterea id que voluerit aliquid pro commoditate et necessitate sua extruendi et edificandi per ipsum Stanislau³¹ Myelec³¹ et suos successores legitimos aream predictam et turrin cum omni iure, dominio et proprietate tenendum, habendum, utifruendum pacificeque et quiete possidendum [*k. 112*] ac dandum, donandum, vendendum, obligandum et inscribendum et in alios ipsus beneplacitos prout ei melius et utilius videbitur expedire convertendum tenore praesentium mediante.

Harum quibus sigillum nostrum est subappensu, testimonio litterarum. Datum Sandomirie feria secunda in crastino Sancte Katherine Virginis et Martiris Anno Domini millesimo quingentesimo quindodecimo. Regni vero nostri nono.

Relatio eiusdem Magnifici Christophum³²

Cuius supram

³¹ Stanisław Mielecki był kasztelanem zawichojskim w latach 1515–1532 (*Urządnicy województwa sandomierskiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski i A. Fakijowska-Gondowska, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1993, nr 1326, s. 161).

³² Krzysztof Szydłowiecki, kanclerz koronny w latach 1515–1532 (*Urządnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziała, T. Nowakowski, E. Opaliński, G. Rutkowska, T. Zielińska, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992, nr 205, s. 54).

2

Król Zygmunt I Stary zwalnia dożywotnio Mikołaja Jaskiera sekretarza miejskiego krakowskiego z obowiązku zapłaty szosu przez wzgląd na jego zasługi, polegające na przetłumaczeniu z języka niemieckiego ksiąg prawa magdeburskiego na język łaciński dla użytku mieszkańców Królestwa.

Wiślica, 5 października 1535 r.

Reg. Matricularium Regni Poloniae Summaria, pars IV, vol. 3, ed. T. Wierzbowski, nr 17905, Varsoviae 1915, s. 29.

Kop. MK 51, k. 133v.

[k. 133v] Immunitas a Regiis contributionis Nicolao Jaskiero secretatio civitatis Cracoviensis data. Sigismundus etc. Significamus harum litterarum ferie universis et singulis praesentibus et futuris. Quod nos habentes in memoria laborem famati Nicolai Jaskieri civis et scribe Cracoviensis vertendis ex Theutonico in Latinum sermone et edendis in publicum libris iuris civilis Maideburgensis impensum, quo de subditis nostris de quod republica preclare meritus est, ut alios quoque eius exemplo ad idem studium iuvandorum hominum excitaremus, fecimus atque ad eo hisce litteris nostris facimus eum immune, quoad vixerit ab omni contributione civili quam schoss vocant ex iis bonis que habet, vel habiturus est Cracovien atque id ita ratum: confirmum³³ esse volumus, ut sit in domo ipsius pignus aliquod ipsius in rempublicam meritorum.

Quapropter vobis consulibus et quibuslibet officialibus civitatis Cracoviensis hisce scriptis nostris demandamus et mandamus, ut eum hoc beneficio nostro quoad vixerit, frui hoc est immune a dictis contributionibus esse firmitatis facturi ex voluntate nostra, alier animum nostrum graviter offensuvi quod his litteris nostris sigillo nostro annulari signatis testatum facimus. Datum Visliciae quinta octobris Anno 1535. Regni nostri anno XXIX.

3

Król Zygmunt I Stary zwalnia Jana Lubomelskiego, szlachcica posiadającego obywatelstwo miejskie, od wykonywania obowiązków mieszczkańskich i zwraca się do burmistrza, rajców, wójta i ławników lubelskich o poszanowanie tej libertacji.

Kraków, 3 lipca 1537 r.

Reg. Matricularium Regni Poloniae Summaria, pars IV, vol. 3, ed. T. Wierzbowski, nr 18591, Varsoviae 1915, s. 62.

Kop. MK 54, k. 149–149v.

[k. 149] Exemptio nobilis et famati Joannis Lubomelski civis Lublinensis ab omnibus officiis eiusdem civitatis gerendis.

[k. 149v] Sigismundus etc. Manifestum facimus tenore presentium quibus expedit universis, quia ab intercessionem quorundem consiliarorum nostrorum pro nobili et famato Joanne Lubomelski cive nostro Lublinensi ac ad preces diligentes eiusdem Joannis apud nos factas eundem Joannem Lubomelski, ab omnibus et singulis muns, et offitys civitatis nostre Lublinensis, et quibusvis magistratibus civilibus quamdiu vitali aura potietur exemendum et absolvendum duximus, eximimusque et absolvimus ipsiunmque liberum et absolutum civem a munys publicis facimus praesentibus. Ita quod agente eo in

³³ *Nadpisane w interlinii.*

humanis, nulla offitia civilia, puta proconsulatus et consulatus. Et alia quecumque nunucupata eo munito a civibus Lublinensis in illum imponi possunt.

Et valeant proinde vobis proconsuli et consulibus, advocato, scabinis et juratis totoque magistratui civitatis nostre Lublinensis ad notitiam deducimus mandantes, quatinus eiusdem Joannem Lubomelski in ea exemptione et libertate nostra sibi concessa conservent et manutneant, vita eiusque Joannis durante.

Harum testimonio etc. Datum Cracoviae feria tertia proxima post festum visitationis Beate Marie Virginis Anno Domini M^o D^o XXXVII. Regni nostri anno XXXI°.

4

Król Zygmunt I Stary ponownie zwalnia Jana Lubomelskiego, szlachcica posiadającego obywatelstwo miejskie, od wykonywania obowiązków mieszczańskich i tym razem zwraca się do większej ilości urzędników o poszanowanie tej libertacji, gwarantując mu jednocześnie, że nie utraci przywilejów wynikających ze statusu mieszczanina.

Kraków, 8 października 1537 r.

Reg. Matricularium Regni Poloniae Summaria, pars IV, vol. 3, ed. T. Wierzbowski, nr 18858, Varsoviae 1915, s. 73.

Kop. MK 54, k. 242v–243.

[k. 242v] Exemptio nobilis et famati Joannis Lubomelski ciuis Lublinensis ab omnibus affitys eiusdem ciuitatis gerendis.

[k. 243] Sigismundus etc. Manifestum facimus tenore presentium quibus expedit universis. Quia ab intercessionem quorundem consiliarorum nostrorum pro nobili et famato Joanne Lubomelski cive nostro Lublinensi ac ad preces diligentes eiusdem Joannis apud nos factis eundem Joannem Lubomelski ab omnibus et singulis munys, et affitys civitatis nostre Lublinensis, et quibusvis magistratibus civilibus quamdiu vitali aura potietur eximendum et absolvendum duximus. Attendentes presertim quod ipse Joannes iustas et rationabiles ob causas missionem a munys et magistratibus civilibus petat, eximusque et absolvimus ipsiumque liberum et absolutum civem a munys publicis facimus praesentibus. Ita quod agente eo in humanis nulla officia civilia, puta proconsulatus et consulatus et alia quecumque alio nomine nuncupata eo innito a civilibus Lublinensis neque etiam a palatino vel capitaneo aut aly officialibus nostris in illum imponi possint et valeant.

Proinde vobis palatino, capitaneo, proconsuli et consulibus, advocato, scabinis et juratis, totique magistratui Lublinensi ad notitiam deducimus mandatos, quatinus eiusdem Joannem Lubomelski in ea exemptione et libertate nostra sibi concessa conservent et manuteneant, vita eiusdem Joannis durante iuribus nichilominus libertatibus et priuilegys suis quibus antea in civitate Lublinensi sicuti et aly cives gaudebat salvis remanentibus.

Harum testimonio litterarum sigillum nostrum est impressum. Datum Cracoviae feria secunda proxima post festum Sancti Francisci Anno Domini millesimo quingentesimo trigesimo septimo. Regni vero nostry anno trigesimo primo.

Relatio eiusdem Pauly³⁴

Paulus idem

³⁴ Podkanclerzy Paweł Wolski piastował urząd w latach 1537–1539 (*Urzednicy centralni...*, nr 635, s. 108).

5

Król Zygmunt I Stary udziela na wniosek wojewody podolskiego Stanisława Odrowąża ze Sprowy Annie Milanowskiej i jej sukcesorom zwolnienia od wszelkich podatków królewskich i miejskich z tytułu posiadania domu na przedmieściu Lublina na cmentarzu klasztoru św. Bernardyna.

Kraków, 24 marca 1540 r.

Reg. Matricularium Regni Poloniae Summaria, pars IV, vol. 3, ed. T. Wierzbowski, nr 20243, Varsoviae 1915, s. 150.

Kop. MK 61, k. 244–244v.

[k. 244] Libertas Anne Milyanowska a contribucionibus civilibus racione domus in subveurbio Lublinensi in ciniterio Sancti Bernardini.

[k. 244v] Sigismundus etc. Significamus etc. Quia nos ad intercessionem magnifici Stanislai Odrowansch de Sprowa palatini Podolie³⁵ sincere nobis dilecti pro parte nobilis Anne Milanowska apud nos factam eiusdem domum extra muros civitatis nostre Lublinensis in ciniterio monastery Sancti Bernardini iacentem quam ad praesens possidet ab omnibus censibus et contribucionibus nostris et civilibus de certa sciencia et gratia nostra eximendum, absolvendum et libertandum duximus, eximimusque absolvimus et libertamus, temporibus perpetuis et in eum litteris nostris presentibus.

Proinde tibi magnifico Joanni de Thanczin castellano Woinicensi³⁶, marsalco curie nostre et capitaneo Lublinensi sincere nobis dilecto et alysqe pro tempore existentibus capitaneis nostris conserverent et conservari faciant capitaneis nostris Lublinensibus pro tempore existentibus eorumque vicesgerentibus id manifestum facimus mandantes, ut eandem Annam Milanowska ipsiusque successores domus predictae possessores pro tempore existentes in hac libertate per nos et premissum est concessa conservet et consevari faciat, non permittatque aliquas contribuciones ab ea et ipsius successoribus racione domus sue predictae repetere. Alysque pro tempore existentes capitanei nostri conservent et consuervari faciant, et illo permittant pro gratia nostra non aliter facturi.

Harum in testimonium quibus sigillum nostrum est appensum. Datum Cracovie feria quarta ante festum pasche proxima Anno Domini M^o. D^o. quadragesimo. Regni nostri anno trigesimo quarto.

³⁵ Stanisław Odrowąż ze Sprowy, wojewoda podolski w latach 1535–1542 (*Urządnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1998, nr 634, s. 144).

³⁶ Jan z Tęczyna, kasztelan wojnicki w latach 1535–1542, marszałek nadworny w latach 1529–1552 (*Urządnicy centralni...*, nr 449, s. 87).